

Нұрфер Тержанның "8D02202-Философия" мамандығы бойынша Философия докторы (Ph.D) ғылыми дәрежесін алу үшін ұсынылған «Әл-Фарабидің музыка философиясы» диссертациясының

АННОТАЦИЯСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Бұл диссертация әл-Фараби музыкасының философиясын зерттеуге арналған. Жұмыста музыка тарихы, музыка, философия мен эстетиканың арақатынасы және музыканың мәні сипатталған. Әл-Фарабидің "Китаб әл-Мусика әл-Кабир" еңбегін зерттеу негізінде диссертацияда оның музыка философиясының ерекшеліктері ашылған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Әл-Фарабидің ислам әлемінің алғашқы философы ретінде танылуы және оның трактаттары Еуропада көптеген жыл бұрын зерттелуі бізді оның жұмысына тағы бір рет назар аударуға итермеледі. 2020 жылы әл-Фарабидің туғанына 1150 жыл толуына орай ол ЮНЕСКО-ның мемориалдық тізіміне енгізілді, бұл біздің осы тақырыпты тағы бір рет зерттеуімізге себеп болды. Әл-Фарабидің шығармаларының ішінде оның музыка туралы философиялық пайымдаулары ерекше көзге түседі. Музыкалық өнер ежелден бері адам өмірінде маңызды орынға ие. Адам музыканы уақыт аралығында қабылдайды, сондықтан музыка – Уақытпен байланысты өнер. Дегенмен, бұл Кеңістіктік те өнер, өйткені дыбысты есту үшін тарату ортасы қажет. Яғни, музыка уақыттық және кеңістіктік құбылыс қана емес, сонымен қатар, формалды құбылыс. Рационалды және өмірлік қабылдау үдерісінде музыканың адам өміріндегі рөлі маңызды екені даусыз. Философия пәнаралық негізде музыка мен құндылықтарды қабылдаудағы себеп-салдарлық байланысты зерттейді. Музыка – әмбебап тіршіліктің негізі және реттілікті қалыптастыруға қажетті үйлесімділікті, ырғақ пен эстетиканы көрсетуге көмектеседі. Философия әртүрлі ғылымдар жасаған әдістерді қолданады. Өнер де өзінің тұжырымдамаларын ғылым мен философия арқылы дәл осылайша анықтайды. Ғылым – бұл адамның қабылдауы мен әлемді түсінуі тұрғысынан нақты бар болып отырғанды талдау үшін қолданылатын әдістер жиынтығы. Білім – бұл субъект объектіге бағытталған процесс. Ғылыми зерттеулер мен философиялық ой өркендеген қоғамдар ғылым философиясының тарихында маңызды орын алады. Ғылым фактілерді іздейді. Бірінші Ұстаз Аристотельдің еңбектерінен бастап ғылым философияның жеке саласы ретінде ғана емес, әрбір қоғамның деңгейіне сәйкес дамыған философиялық ойлау мен түсіну шеңберіндегі жүйе ретінде оны біртұтас жүйе түрінде де алға жылжытты. Музыканың не екенін және оның ежелгі заманнан бері қалай түсінілгенін және қолданылғанын зерттеу терең мұхитқа бойлау және оның кең қабаттарын ашу сияқты, және де, ешқашан оның түбіне жетпейсіз. Оның тереңдігі соншалық, дана ойшылдардың әр сөзінен тұтас ой парақтарын табуға болады. Бірақ бұл диссертацияның мәні мынада: әрбір асыл сөз біздің ішімізде бар "дауыспен" үн қатады және бізді тереңдете түсетін идеямен өмір сүруге шабыттандырады. Бұл жұмыстың мақсаты – музыканың біздің ақыл-ойымызға және денемізге әсерін түсіну, оны әзірге метафизикалық оймен

өлшеу мүмкін емес; ұлы философты және әл-Фараби музыкасының ұлы кітабын ашу. Біздің ойымызша, бұл еңбек – философия тарихында Шығыстан Батысқа қарай созылған уақыт туннелінде ақиқат пен философияны сүйетіндер тарихи әуендердің тамырын еститін жалғыз жұмыс. Философиялық және ғылыми ауқымдылығының арқасында бұл трактат қазіргі дәуірде әлі де жауап іздеп жүрген көптеген сұрақтардың шешімдерін қайта табуға жеткілікті тереңдікке ие. Музыкадағы философияны музыка тілінде ойлау арқылы ашуға, сезінуге және естуге болады. Біз музыка арқылы "музыкалық" ойлау деп атауға болатын нәрсені ойлай аламыз. Академиялық философияның әдеттегі тұрғысынан алғанда музыка тілі – философия тілі емес. Философия – бұл талдау, ұғымдарды түсіндіру, сұрақтар мен пікірталастар біз сөйлейтін және жазатын тілде жүргізілетін сала. Оның өзіндік бірегей тұжырымдамалары мен сөздік қоры бар. Бұл бізді музыкадағы философияға, музыкадағы философияға және философиялық ойға дайындайтын "музыка" және оны түсіндіретін философиядағы серігіміз. Музыка философиясын зерттеу мен білудің жүйелі және тарихи бағыттарын зерттей отырып, музыка туралы түсініктерін кеңейтуге ұмтылатындар үшін бұл зерттеу жалпы философия саласындағы зерттеушілер мен музыканттардың практикалық және теориялық көркемдік білімін қамтитын және жалпы осы салаларға пәнаралық шолу болатын ақпарат ұсынады. Музыкату білімді ашумен және жүйелеумен айналысады. Барлық ақпаратқа тікелей қол жеткізу, хабардарлық, интуиция (философия айтқандай перцептивті интуиция) және рефлексия, осылайша, музыкату – бұл музыканы зерттеу үшін музыкалық құндылықтар мен ғылыми әдістерді тікелей музыкалық тәжірибеге немесе кенеттен сезімталдыққа қолдану деп санайтын барлық нәрсені ашу және ұйымдастыру. Белгілі бір мағынада музыкату – бұл музыка туралы ғылым. Алайда, философия "ғылым" сөзін өнерге қолдану орынсыз деп санайтындарға жауап береді. Осы себепті музыка философиясы саласындағы өнер мен ғылым арасындағы байланысты қарастыру қажет деп ойлаймыз.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Музыканың адам мен қоғам өміріндегі рөлі ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін философтардың зерттеу тақырыбы болды. Оны Платон мен Аристотель өз еңбектерінде қарастырды. Әл-Фараби мұрасын Батыс философтары А. Мец, Ф. Коплстон, А. Массэ, Ф. Габриэли, сондай-ақ исламoloog және арабист Мухсин Махди, ортағасырлық философия маманы Маджид Фахри, Бейрут Америка университетінің профессоры Фуад Хаддат, Таяу Шығыстың тарихшысы және зерттеушісі профессор Шукри Абед, британдық философ Салим Кемал, американдық философ және саясаттанушы Кристофер Колмо, грек ғалымы, ежелгі және ортағасырлық философия маманы Георгиос Стейрис, сондай-ақ американдық саясаттанушы және компаративист Александр Орвин зерттеді. Әл-Фараби философиясын француздардың зерттеуі ерекше құнды. Француз философиялық мектебі әл-Фараби мен басқа ортағасырлық араб тілді философтардың мұраларын мәтіндердің бөлінбес тобы ретінде зерттейді. Мысалы, философ Анри Корбэн әл-Фараби философиясын мұсылман

философиялық тұжырымдамаларының тарихы контекстінде және оның ажырамас бөлігі ретінде қарастырады. Ортағасырлық Шығыстың тағы бір маманы Әли Бенмаклуф әл-Фарабидің түркі тегі туралы теориясын қолдайды. Әл-Фараби философиясы Амор Чернидің, неміс-американдық философия тарихшысы Лео Штраустың, Тунис университетінің араб-ислам философиясының профессоры Менсия Мокдад Арфаның, I Пантеон Сорбонна Париж университетінің философия және филология докторы Маруна Ауадтың және басқалардың еңбектерінде зерттелген.

Қазақстанда 60-шы жылдары әл-Фараби ілімін жүйелеу мен түсіндіруді зерттеудің негізгі принциптері қаланды. Қазақ фарабитану мектебін теориялық зерттеулердің әртүрлі бағыттарының өкілдері – философтар мен теологтар, геологтар мен аудармашылар, дипломаттар мен шығыстанушылар, жазушылар мен ақындар әл-Машани, Ағын Қасымжанов, Әнуар Әлімжанов, Әбсаттар Дербісәлі және басқалар құрды. Қазіргі уақытта бұл жұмыс жемісті жалғасуда. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ белгілі шетелдік және отандық фарабист ғалымдардың қатысуымен Фараби оқуларын тұрақты өткізіп келеді. Жаңа зерттеулер, оның шығармаларының герменевтикалық түсіндірмелері, философиялық мақалалары мен монографиялары барлық деңгейде жарияланды. Әбдімәлік Нысанбаев, Мұқаш Бурабаев, Ғалия Құрманғалиева, Марат Хасанов, Ғалымқайыр Мұтанов, Наталья Сейдахметова, Жақыпбек Алтаев, Гүлжиһан Нұрышева, Әлия Масалимова, Айнұр Құрманалиева, Анар Танабаева, Ася Хасанова, Лаура Тұрарбекованың еңбектері әл-Фараби философиясын зерттеуге арналған. Саида Даукееваның докторлық диссертациясы әл-Фараби музыкасының философиясына арналған. Осыған қарамастан, біз ұсынып отырған жұмыс Әл-Фарабидің ұлы мұрасын зерттеуге белгілі бір үлес қосады деп санаймыз.

Зерттеу нысаны: Әл-Фарабидің музыка философиясы.

Зерттеу пәні: музыканың ежелгі дәуірден бергі тарихы және әл-Фарабидің музыка философиясы.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Бұл зерттеудің түпкі мақсаты – әл-Фараби музыкасы мен ғылымының бірнеше маңызды аспектілеріне заманауи, терең және жүйелі талдау жасау.

Зерттеу міндеттері:

- ежелгі философиядағы философия, музыка және эстетика арақатынасын қарастыру;
- музыканы эстетикалық сананың бір түрі ретінде зерттеу;
- әл-Фараби музыка философиясының мәні мен құрылымын ашу;
- әл-Фарабидің "Китаб әл-Мусика әл-Кабир" шығармасының мазмұнын көрсету және оның әлемдік мәдениеттегі рөлін анықтау;
- әл-Фарабидің музыкаға деген көзқарасын сезім, қабылдау, эмоциялар, ойлау және пайымдау байланысы арқылы зерттеу.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері. Бұл диссертация тоғызыншы және оныншы ғасырларда шешілмеген жасырын мағыналарды іздеуге бағытталған. Әйгілі заманауи зерттеушілер зерттемеген, бірақ қазіргі дәуірде өзекті болып қала беретін мұндай мұра зерттеудің мазмұны,

дәлелдері, талдауы және аудармалары арқылы ашылады. Біз бүкіл философиялық спектрдегі пәнаралық перспективалар мен жаңа әдістемелер арасындағы диалогты нығайтуға тырысамыз. Әл-Фарабиді зерттеудің дәстүрлі әдістеріне күмән келтіру және қайта қарау мүмкіндігін пайдалана отырып, бұл зерттеу оның әдістемесіне, ғылымдардың ауқымы мен өзара байланысының көпқырлы тұжырымдамасына бағытталған. Біріншіден, бұл пікірталасты қалыптастыратын негізгі сұрақ гносеологиялық және әдістемелік болып саналады: адамдар музыкалық әсерлерді зерттеу және оларды басқаратын принциптерді түсіну үшін қандай аналитикалық құралдар мен пәндерді қолдана алады? Екіншіден, бұл зерттеу физика мен метафизика арасындағы байланысты ғылыми әдістер, олардың құрылымдары, әдістері ретінде көрсетеді, бақылаудың маңыздылығын, тәжірибені және осы ғылымдармен байланысты дәлелдердің сипатын ашады. Бұл тұрғыдан алғанда, бұл зерттеудің бағыты аристотелизм мен неоплатонизмнен бастау алатын әл-Фараби еңбектерінің синтезі арқылы анықталады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Біздің диссертациямыздың негізгі материалы әл-Фарабидің араб-түрік тіліндегі аудармасынан басталды, оны біз Стамбул университетінің Фараби орталығының үйлестірушісі, профессор, доктор Абдулла Қызылжикпен бірге жасадық. Сонымен қатар, осы зерттеуді талдай отырып, мен ғылыми жетекшім, профессор Гүлжиһан Нұрышеваның жетекшілігімен ағылшын тіліне аударманы аяқтадым. Сонымен қатар, біз кітапханалық талдаудың кейбір зерттеулерін қарастырдық.

Философтардың жазбаша трактаттарынан басқа, біз қолданатын дереккөздер қатарында философия тарихы туралы ақпаратты, философиялық сөздіктерді және Платон мен Аристотельдің ілімдері туралы ақпарат берілген жазбаларды қамтитын зерттеу тезистері бар.

Қорғауға ұсынылатын ғылыми тұжырымдар:

1. Грек философтарының барлық ғылыми теориялары, соның ішінде Фалес пен Пифагор теоремалары, Месопотамия өркениеттерінде кем дегенде мың жыл бұрын қолданылған. Гректер біз әлі күнге дейін "Академия" деген атаумен қолданатын ғылыми теорияның әдіснамасын ойластырып, жүзеге асырды. Платон академиялық ғылымдар жүйесінің ең маңызды негізгі құрылымына ие болды. Жүйелі ойлау жасырын немесе айқын негізгі ережелерге, аксиомаларға немесе априориге негізделген. Бұл парадигмаға негізделген ғылыми теорияларды құрумен бірдей: ғылыми дағдарыс жағдайында сұрақ мынадай болуы керек: парадигмаларды ғылыми тұрғыдан қалай салыстыруға болады немесе ғылыми дағдарыс жағдайында жаңаларын құруға бола ма?

Бұл тек осындай таза теориялық интуиция арқылы ғана мүмкін. Бұл қабілет интуитивті және иррационалды интеллект көзі болып саналады. Интуиция – бұл ішкі сезімнің эволюциялық кеңеюі. Когнитивті категорияларды немесе түсінуді қолдану кейбір элементтердің интуитивті бірлігі арқылы тұтастықты құру үшін қолданылады. Тұтастық пен тұжырымдамалық әмбебаптықтың эстетикалық формасына қол жеткізу – интеллектінің ең жалпы мақсаты. Сонымен, түсіну немесе интеллектінің

артында түйсік тұр. Таза ақыл-ой нәтижелерін эксперимент арқылы алу мүмкін емес, бірақ ғылыми теориялар сияқты, гипотетикалық түрде дәлелдене алады.

Аристотель біз әлі күнге дейін қолданатын ғылымның логикасы мен әдістемесін жасады. Оның әдістемесі *Prote Philosophia* (метафизика) жүйесін құру үшін логикалық классификацияға негізделген. Классификациялаудың тұтастығы логикалық принципке де негізделген: принциптері аз сала үлкен айқындық пен басымдыққа ие және келесі саланың негізі болып есептеледі: мысалы, арифметиканың геометриядан басымдығы. Түсіну және үйрену дегеніміз – жалпы принципті немесе тұжырымдаманы сабақтас объектімен байланыстыратын "орташа терминді" табу: Логика > Онтология > Этика > Саясат > Өнер және білім. Аристотельдің Шама (мөлшер) жүйесі бүкіл Орта ғасырларда сақталды. Мұхаммед әл-Фараби ат-түрік адамзаттың Аристотельден кейінгі "екінші ұстазы" деп аталады. Фараби Аристотель жүйесін қайта құрды. Ол "ғылымдардың жіктелуі" (Ихсаул-Улум) атты тамаша кітаптың авторы.

2. Өнер объектісімен бетпе-бет келу, осы өнер объектісін қабылдау, түсіну және талдау біздің күнделікті өмір тәжірибемізден мүлдем өзгеше. Адам күнделікті өмірінде әдеттегі тәжірибені қайталайды. Алайда, ол түсіну, қайта қарау және талдау қажет өнер нысандарына тап болады. Өнер объектісі өзінің көрініп тұрған формасынан тыс мағынаны қамтуы мүмкін, ал көркем аудитория осы мағынаны бірге талдайды. Өнер, ғылым және технология арасындағы шекаралар бұрынғы айқындылығын жоғалтады, ал қиылыстар тез өсіп, кеңейеді. Басқаша айтқанда, өнер, ғылым және технология оларды бөлетін қабырғаларды бұзып, өзара байланысты өндіріс саласына айналды. Сананың әртүрлі формалары бар: эстетикалық сана, тарихи сана, ғылыми сана және сананың тағы басқа формалары адамдардың өмірге, ғаламға және адами қатынастарға деген әртүрлі көзқарастарын білдіреді. Бұл формалар адамның тарихи дамуы барысында қалыптасты. Олардың әрқайсысы адам өмірінің әртүрлі және ерекше қырларын көрсетеді. Бұл зерттеудегі біздің мақсатымыз жеке адамның өмірінде маңызды орын алатын сананың бір түрі болып саналатын эстетикалық сананы түсіну болды.

Жалпы, эстетикалық объектілердің болуының маңызды элементтерінің бірі – басқа субъект осы эстетикалық объектінің суретшісі (жасаушысы) екендігі. Эстетикалық объектіге мән беретін субъект объектінің өзіне ғана емес, басқа субъектіге де тап болады. Атап айтқанда, объектілер мен қабылдауды зерттеу когнитивті зерттеулерге ықпал етеді. Философиялық тұрғыдан алғанда, субъективтілік пен пікірталас мәселесі басқаның санасын түсіну тұрғысынан құнды. "Тіл-ойлау-Әлем" өзегі эстетикалық субъективтілік мәселесінде "эстетикалық объектіге-ойлауға-әлемге" жол берді.

Музыканың денеде қабылдануының белгілі бір түрі ретінде сезіну идеясын когнитивті психология және когнитивті музыкатану саласындағы зерттеулер қарастырады және негізінен дене қозғалыстарымен байланысты талдайды. Қандай музыкалық элемент дененің қандай қозғалысымен

байланысты, қандай музыкалық элемент дененің қандай қозғалысына айналады және осы өзара әрекеттесудің нақты түрі тақырыпты түсіндіреді.

3. Әбу Насыр әл-Фараби – ислам философиясының негізін қалаушы екені сөзсіз. Ислам логикасы мен философиясы дәстүрінде ондаған, тіпті жүздеген философтар бар және бұл философтардың әрқайсысы ой тарихына айтарлықтай үлес қосты. Алайда философия тарихы оқулықтарында аталған философтардың әрқайсысының философиялық қабілеттері мен жетістіктері бірдей емес. Жалпы құрылымдағы философия мен логика бойынша оқылған және зерттелген мәтіннің орнын танып, бағалау қабілеті логика мен философияның не екенін белгілі бір деңгейде түсінуді қажет етеді. Егер бізде әмбебап ақыл-ой функциясы бар философия Ұстазы болмаса, өзіміз оның ілімін зерттеу үшін жұмыс істеп жатқан философтың орнын түсіне алмауымыз мүмкін. Философия тарихын жазу – бұл біздің әлеуметтік қажеттіліктерімізді қанағаттандыру тұрғысынан алғанда өте құнды қызмет.

Шама (мөлшер) – поэзияда да, музыкада да таптырмас элемент. Фараби – біртұтас жүйеде музыкаға өлшем мен ырғақты қолданған және осы тақырып бойынша екі жан-жақты еңбек жазған алғашқы философ. Әл-Фарабиге дейін музыканың негізін қалауға тырысқан Исхак Әл-Маусили мен Кинди де музыка теориясына назар аударды. Алайда Фараби олардың музыка философиясы, білімнің космологиялық негіздері және ғылыми теориялар саласында жазғандарын сынға алды. Бұл талқылаудың мәні мынада: олар зерттеп жатқан жұмыстардағы тұжырымдамалар Ежелгі Грецияда жазылғандай, олардың іс жүзінде мағынасы бар-жоғын білмей аударылады. Музыка туралы өз еңбектерінде Фараби ежелгі ислам музыкасы тек теориядан тұрады деп есептеген кейбір этномузыкологтардың пікірлерін жоққа шығара отырып, адам табиғатына сәйкес келетін әуендер мен ырғақтарды талқылады, олардың теорияда ғана емес, практикада да қолданылуына назар аударды.

4. Әл-Фараби – шығармалары жақсы танымал көрнекті музыкант, орындаушы және музыка теоретигі. Кейбір елдерде Ұлы кітап және Музыка энциклопедиясы ретінде тіркелген Екінші Ұстаздың трактаты музыка ғылымы, эстетика және философия тарихындағы ең жан-жақты трактат болып қала береді. "Китаб әл-Мусика әл-Кабир" әл-Фараби философия мен дәлелдеу теориясындағы көптеген тәжірибелерді, бақылауларды қамтиды. Алайда, ұлы кітап индукцияның ең жүйелі және егжей-тегжейлі тәсілдегі маңыздылығын түсіндіреді. Көптеген принциптер астрономия, оптика, медицина және басқа ғылымдардағыдай сезімталдық тәжірибесі арқылы жиналады. Әл-Фараби теориялық өнерге себеп пен салдардың, болмыс негіздері мен таным негіздерінің өзара байланысын зерттейтін дедуктивті әдістің нәтижесі деген анықтама береді. Бұл парадигма оның "Китаб әл-Мусика" шығармасында музыка ғылымы мен философиясына қатысты баса айтылды. Музыка тыңдау кезінде болатын есту процестерін түсіну музыканың себеп-салдарлық байланысы туралы қорытынды жасауға көмектеседі, тіпті оның шығу тегі туралы бірнеше түсінік бере алады. Музыка қызықты есту құбылыстарын зерттеуге мықты ынталандыру болып

саналады. Әл-Фараби ғылым мен философияның күші мен көрегендігінің арқасында бастапқы мағынаны білу мен тану туралы айтады. "Китаб әл-Мусика" музыканың мазмұны мен құрылымы жағынан шынайы табиғатына назар аударады. Бағалау тәртібі ғылым иерархиясына – қалыптасқан білімнен логикаға, математикаға, физикалық социэтикаға және метафизикаға – негізделген. Әл-Фараби дедукция мен эксперимент тарих пен логика сияқты бірін-бірі толықтыратынын көрсетеді.

"Китаб әл-Мусика" бізге белгісіз алғашқы және кейінгі негіздерді білуге әкелетін ғылыми әдіспен бірге музыка философиясымен жұмыс істеудің себептілігі мен қажеттілігі туралы түсінік берді. Музыка философиясы ойларды түсіндіруге және мағынасын жеткізуге көмектеседі. Феноменологиялық тұрғыдан алғанда, әл-Фараби де жазғандай, дене мен сезім адамның философиясы мен ойлауын анықтайды.

5. Философтар мен ғалымдардың тұжырымдарының қызықты ерекшеліктерінің бірі – олар біз әдетте күтетіндей әңгімелер мен әндердің мазмұнына ғана емес, олардың формасына немесе стиліне де назар аударады. Негізгі идея – айтылатын мәтінге қарамастан, әннің музыкалық стилі мен шамасы (мөлшері) немесе ырғағы адамның санасына әсер етеді. Музыкада эмоциялар бар ма немесе эмоцияларды аша алатын әсер бар ма деген сұрақ қазіргі дәуірде музыка философиясының орталық мәселесі болып қала береді. Осылайша, музыканың эмоцияларды қалай кодтайтыны туралы қызықты сұраққа жауап іздеу жалғасуда. Музыка тыңдаушының бойында естеліктер тудырып қана қоймай, ондағы эмоцияларды кодтайды деген пікір бұл сұрақты қою қажеттілігін одан әрі растайды.

Әрбір тиімді жаңа технология философия мен қоғам деңгейінде резонанс тудырады. Осылайша, әрбір инновация мәдени динамикадағыдай өмірлік құндылықтарға ие салыстырмалы эквивалентке жетеді. Өнер ретінде анықталған әрекеттер мен нәтижелер білімге байланысты көп қабатты сипаттамаларды көрсетсе де, олар объектілер немесе қабылдау мен сезу әрекеттері ретінде бейнеленген. Осылайша, адамдар мен қоршаған ортадағы өзгерістер арасындағы қарым-қатынасқа әсер ететін және тіпті анықтайтын бұқаралық ақпарат құралдары кеңейген сайын бейнеленген немесе абстракцияланған өнердің әрекеттері мен нәтижелері де өзгеріске ұшырайды және дәл осы түрде жүзеге асады.

Фараби сезім – осы құрылым аясында сезім мүшелері арқылы жүзеге асырылатын абстракция деп тұжырымдайды. Білімнің төменгі деңгейін білдіретін бұл сезім – адами қарым-қатынастарды сақтай отырып, ақыл-ойдың материалдық формаларға ие болуы. Тиісінше, сезім – объектінің тыныш күйіндегі формасы. Сезімнен кейінгі абстракция кезеңі қиялды қабылдау арқылы анықталады. Дегенмен, қиял материалдық формаларды толық абстракцияда емес, олардың уақыттағы қатынасында қамтиды. Алайда, ол объектіні оның сипаттамалары арқылы емес, жалпы құрылымы арқылы елестетеді. Абстракцияның соңғы сатысында, Фарабидің пікірінше, форма оның материалдық қатынастарынан мүлдем тәуелсіз әмбебап нақты түрінде қабылданады. Осылайша, бұл білім, сезім және қиял кезеңдерінен

өтіп, ойда болатын абстракция процесіне сәйкес келсе де, нақтыдан әмбебапқа немесе материалдық формадан толық түсінікті формаға көтерілуді білдіреді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы. Диссертация тұжырымдары теориялық және практикалық мәнге ие. Когнитивті тәсіл көркем шығармашылықты философиялық тұрғыдан зерттеу үшін кеңірек зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді. Нәтижелер пәнаралық зерттеулерге сәйкес келеді және философия, музыка философиясы, психология, мәдениеттану және басқа да әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың жалпы курсына оқытуда, сондай-ақ музыкалық практикада қолданыла алады.

Зерттеу нәтижелерінің сыннан өтуі және жариялануы. Диссертациялық жұмыстың ғылыми нәтижелері ғылыми-практикалық конференцияларда, ғылыми басылымдарда жарияланды. Зерттеу тақырыбы бойынша 9 мақала жарық көрді. Олардың ішінде ҚР БҒМ БҒСБК ұсынған журналдарда – 3; халықаралық конференцияларда – 2, 1 мақала MLA халықаралық библиографиясында (EBSCO), лингвистикалық Библиографияда (Brill), орталық және Шығыс Еуропаның академиялық дереккөзінде (EBSCO), әлеуметтік ғылымдар библиографиясында, ULAKBIM TR-Dizin мұрағаттық деректерінде, 1 мақала "Этносоциум" журналында, 2 мақала Scopus дерекқорына кіретін журналдарда жарияланған.

Зерттеу жұмысының талқылануы. Диссертация 2022 жылғы 28 қарашада Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Философия және саясаттану факультетінің философия кафедрасының кеңейтілген мәжілісінде талқыланып, (№5 хаттама) қорғауға ұсынылды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі. Диссертация кіріспеден, алты бөлімнен, қорытындыдан және пайдаланылған дереккөздер тізімінен тұрады. Жұмыстың жалпы көлемі – 272 бет.